HET NEDERLANDSE MEISJE

Robert Matzen

Het Nederlandse meisje

Audrey Hepburn en haar tijd in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog

the house of books

Oorspronkelijke titel: *Dutch Girl*
Oorspronkelijk uitgegeven door: GoodKnight Books, an imprint of Paladin Communications, Pittsburgh, Pennsylvania, 2019.
© Robert Matzen, 2019
© Vertaling uit het Engels: Mariëlle Steinpatz en Saskia Peeters, 2019
© Nederlandse uitgave: The House of Books, Amsterdam 2019
Omslagbeeld: © Privécollectie Luca Dotti
Omslagontwerp: Peter de Lange
Foto auteur: © Annie Whitehead/Harvesting Light Photography
Typografie: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 90 443 5735 6
ISBN 978 9 0443 5736 3 (e-book)
NUR 320

www.thehouseofbooks.com
www.overamstel.com

OVERAMSTEL
uitgevers

The House of Books is een imprint van Overamstel uitgevers bv

Alle rechten voorbehouden.
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotografie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

FSC www.fsc.org
MIX
Papier van verantwoorde herkomst
FSC® C104608

Voor de inwoners van Velp

Inhoud

Landkaart 8
Voorwoord 11
Inleiding 13

Deel I: Ketel 17
1. Extase 19
2. Fries bloed 25
3. Ballingschap 37
4. Edda 46
5. Het ondenkbare 63
6. Danseres 68

Deel II: Oranje boven! 79
7. Potloodkrassen 81
8. Onacceptabel 85
9. Geboren voor het voetlicht 94
10. Todeskandidat 103
11. Paranoïde 117
12. Het geheim 125

Deel III: Verzet 137
13. Zielsverwanten 139
14. Gewone Nederlanders 146
15. Vol lof 151
16. Zwarte avonden 164
17. Het Vaderland 171

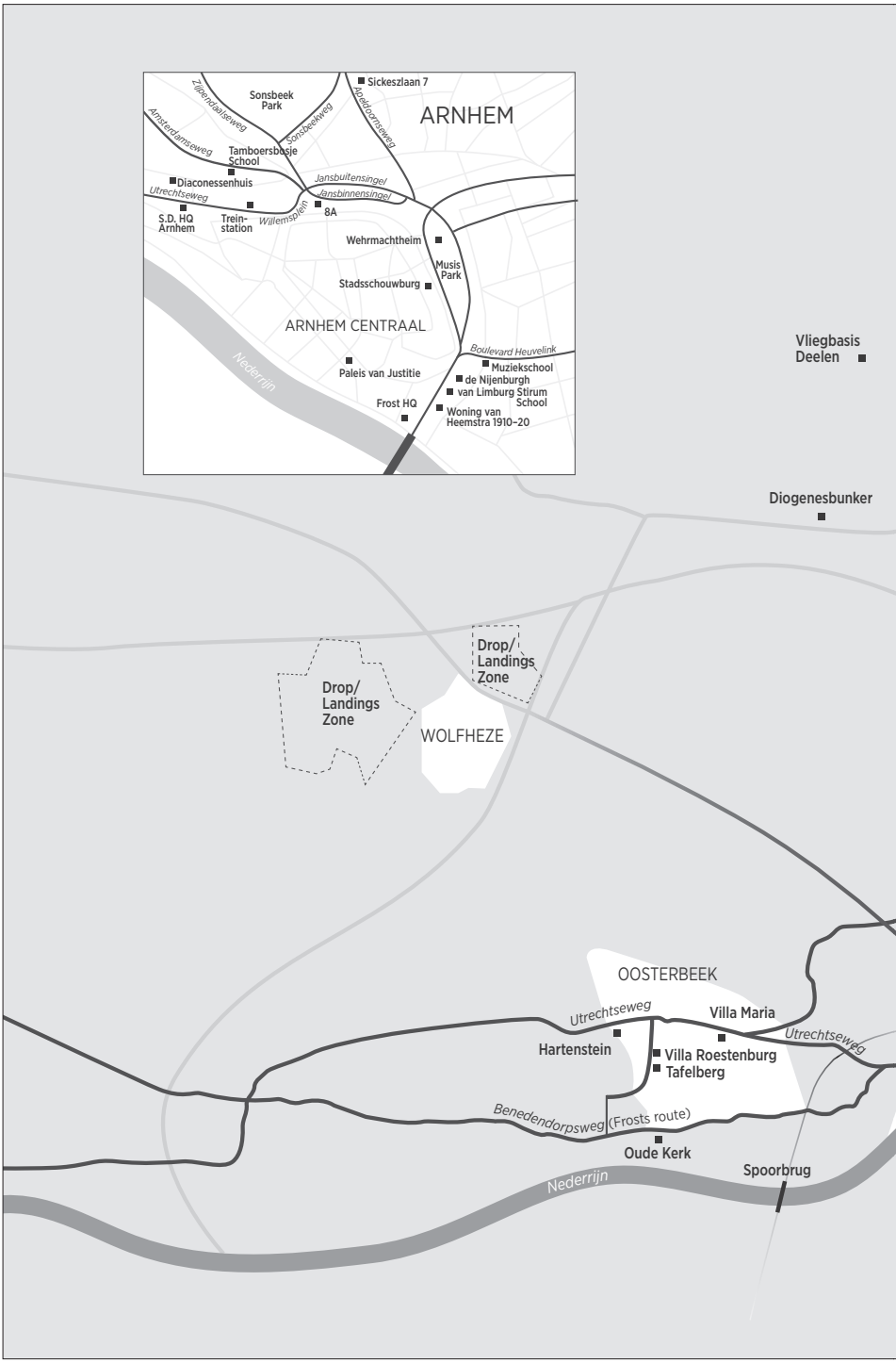
18. Als, als, als 177
19. De moffen op de vlucht 180

Deel IV: De bevrijders 183
20. Nederland in vijf dagen 185
21. Ultimatum 190
22. Picknick van de duivel 196
23. Fluitje van een cent 206
24. In brand 215
25. Champagne voor één 223

Deel V: Speelgoed 237
26. De prinses 239
27. Jagers 243
28. De magische postzegel 249
29. Vliegend kwaad 258
30. Vrede op aarde. Nou, niet dus. 265

Deel VI: Opgejaagd 273
31. Een boom 275
32. De wedloop 279
33. Poorten van de hel 290
34. De eerste sigaret 299
35. De afhandeling 305
36. Keerpunt 311
37. Helemaal mesjokke 319
38. Vrede 326

Annotaties 343
Dankwoord 381
Literatuurlijst 385
Register 389
Stamboom 398

Sickeszlaan 7
Sonsbeek Park
Zijpendaalseweg
Sonsbeekweg
Arnhemseweg
ARNHEM
Amsterdamseweg
Tamboersbosje School
Diaconessenhuis
Utrechtseweg
Jansbuitensingel
Jansbinnensingel
S.D. HQ Arnhem
Trein-station
Willemsplein
8A
Wehrmachtheim
Musis Park
Stadsschouwburg
ARNHEM CENTRAAL
Boulevard Heuvelink
Muziekschool
Paleis van Justitie
de Nijenburgh
van Limburg Stirum School
Frost HQ
Woning van Heemstra 1910–20
Nederrijn
Vliegbasis Deelen
Diogenesbunker
Drop/ Landings Zone
Drop/ Landings Zone
WOLFHEZE
OOSTERBEEK
Utrechtseweg
Villa Maria
Utrechtseweg
Hartenstein
Villa Roestenburg
Tafelberg
Benedendorpsweg
(Frosts route)
Oude Kerk
Spoorbrug
Nederrijn

Woeste Hoeve
Kasteel Rozendaal
Rozendaalselaan
Woning Wouters
Ringallee
Villa Beukenhof
Ziekenhuis
Woning Mantel
Rotterdamsche Bank (S.D.)
Park Hotel
Verzorgingstehuis KNIL-militairen
Hotel Naeff
Woning Visser 't Hooft
N.H.V.
Velperweg
Hoofdstraat
Woning Jansen
Kerkallee
Stationsstraat
Annastraat
Waterstraat
VELP
Openlucht Museum
Burgers' Zoo
Kasteel Zijpendaal
Apeldoornseweg
Zijpendaalseweg
Amsterdamseweg
ARNHEM
Sickeszlaan 7
St. Elisabeth's
Jansbinnensingel 8A
Boulevard Heuvelink
Muziekschool
Verkeersbrug Arnhem
Velperweg
Rozendaalselaan
Kasteel Rozendaal
VELP
Villa Beukenhof
Hoofdstraat
Oranjestraat
Kasteel Biljoen

Voorwoord

Als mensen me naar mijn moeder vragen, vind ik het vaak leuk om te zeggen: 'Ik ken Audrey Hepburn niet.'

Die woorden veroorzaken altijd opschudding en geven me de kans om uit te leggen hoe fijn het voor mijn broer en mij was dat we zijn opgegroeid met een liefhebbende, aanwezige moeder in plaats van een bekoorlijke, maar afwezige filmster.

Als mijn moeder over zichzelf vertelde en over wat ze van het leven had geleerd liet ze Hollywood altijd achterwege. Ze noemde nooit beroemde plekken in Beverly Hills, maar obscure en soms onuitspreekbare Nederlandse plaatsnamen. Herinneringen aan de rode loper werden vervangen door verhalen over de Tweede Wereldoorlog die ze wist om te vormen tot kindersprookjes. We beschouwden haar levenslessen als een teken van wijsheid, maar wisten dat we het verhaal over haar oorlogsjaren niet volledig kenden. Toen kreeg ik 'als bij toverslag' een brief van Robert Matzen waarin hij zichzelf en zijn boek, *Het Nederlandse meisje*, voorstelde.

Heel toevallig ontving ik Roberts bericht net toen ik een verband probeerde te leggen tussen mijn moeders verhalen en mijn eigen archief en onderzoek. Ik was natuurlijk enthousiast. Wie zou dat niet zijn? Want ik wist dat mama's ware persoonlijkheid, de persoonlijkheid die ondanks haar schitterende carrière niet veranderd was, en die haar maakte tot de Audrey die ik kende, verborgen lag in die verbinding die Roberts onderzoek zou leggen.

Het Nederlandse meisje heeft me door een wereld in oorlog gevoerd die niet zo zwart-wit is als in Hollywoodfilms wordt gesug-

gereerd. Zelfs ik vergat direct dat het met Audrey uiteindelijk goed zou aflopen. Tijdens het lezen besefte ik dat elke bom, elke kogel en elke Duitse vrachtwagen vol gevangenen het einde kon betekenen.

Nu begrijp ik waarom de woorden goed en kwaad, en liefde en genade, zo belangrijk waren in haar eigen levensverhaal. Waarom ze openlijk sprak over bepaalde feiten en waarom ze zoveel andere in een afgeschermd deel van haar ziel bewaarde.

Ik heb Audrey Hepburn niet echt gekend, maar nu weet ik meer, en ik mis haar meer dan ooit.

Bedankt, Robert. Je boek is een waar geschenk.

Luca Dotti
Augustus 2018

Luca Dotti is de zoon van Audrey Hepburn en de auteur van de New York Times*-bestseller* Audrey At Home. *Hij is een voormalig grafisch ontwerper en thans voorzitter van het Audrey Hepburn Children's Fund. Dit fonds, dat in 1994 is opgezet door Audreys familie, helpt wereldwijd kinderen in nood.*

Inleiding

Sinds Audrey Hepburn begin 1993 overleed, is haar verhaal steeds opnieuw verteld. Als je op Amazon naar boeken met haar naam zoekt, vind je er meer dan duizend. Over elk aspect van haar leven is inmiddels geschreven, op één na: de periode in de Tweede Wereldoorlog, waarin ze in Nederland woonde. Er zijn delen van Audreys oorlogsverhaal waarover ze niet wilde praten en delen waarover ze niet kon praten. Daarom hebben auteurs bepaalde situaties verzonnen en andere verkeerd geïnterpreteerd omdat ze geen kennis hadden van de oorlog. Ik kan wel zeggen dat eerdere biografieën waarin haar oorlogsjaren aan bod komen fouten bevatten over haar leven in die tijd.

Barry Paris, die de gezaghebbendste biografie over Audrey Hepburn heeft geschreven, heeft in 1993 met steun van het machtige G.P. Putnam's Sons veel tijd en geld gestoken in het beschrijven van het Nederlandse deel van Audreys levensverhaal, en de nauwgezette verwijzingen in zijn boek vormden het beginpunt voor mijn project. Paris had als voordeel dat hij korter na de oorlog werkte, toen veel van de mensen in het verhaal die inmiddels zijn overleden nog in leven waren. Maar hij kampte ook met een groot nadeel: er was toen nog geen internet waarmee je met een druk op de knop toegang kreeg tot Nederlandse archieven. En omdat hij vanuit de Verenigde Staten werkte (en een Nederlandse onderzoeker het werk in Nederland liet doen) had Paris niet door dat het dorp Velp een belangrijke rol had gespeeld in Audreys leven. Velp ligt vlak buiten Arnhem. Om redenen die snel duidelijk zullen worden was deze plaats van cruciaal belang voor het verhaal.

Ik vind het heerlijk om feiten te ontdekken over Hollywoodsterren in de Tweede Wereldoorlog, vooral feiten die in de loop der tijd in de vergetelheid zijn geraakt omdat er een diepgaand onderzoek nodig is ze te achterhalen. In het geval van Audrey Hepburn moet dat onderzoek wel ter plaatse worden uitgevoerd in Nederland, en dat schrikt Amerikaanse auteurs af. Bovendien zijn de volwassenen die de oorlog hebben meegemaakt en overleefd inmiddels overleden. De ooggetuigen zijn verdwenen. En het vervelendst is nog wel dat sommige dossiers in Amerika zijn verdwenen, maar dat is een verhaal op zich. Deze dossiers, die in de archieven van de FBI en CIA (in de Tweede Wereldoorlog bekend als de OSS) zouden moeten liggen, betreffen een Nederlandse staatsburger genaamd Ella barones van Heemstra, Audreys moeder. Toen ik aan mijn project begon en mijn onderzoeker in Washington D.C. naar deze dossiers liet zoeken, kon ze die niet vinden. Ze stelde na uitgebreide pogingen vast dat ze niet meer bestonden. Haar professionele oordeel luidde dat ze al lang geleden waren vernietigd, en deze conclusie roept de vraag op waarom die dossiers uit het archief zijn verwijderd en wie dat kan hebben gedaan. Na twee jaar onderzoek werd het antwoord me duidelijk.

Audrey Hepburns vader had het grootste deel van zijn leven een onopvallend bestaan geleid en haar moeder had elk spoor van haar activiteiten in de periode van 1935 tot en met 1941 uitgewist, dus is het geen wonder dat biografen die periode uit Audreys leven vermeden of zich lieten leiden door bestaande werken. Het spoor was of moeilijk te volgen of uitgewist.

Was Audrey Hepburns familie rijk? Was hun bezit in beslag genomen door de nazi's? Is Audrey opgegroeid op luxe Nederlandse kastelen? Heeft ze gezien hoe haar oom met anderen tegen de muur is gezet en is doodgeschoten? Heeft ze illegale dansvoorstellingen opgevoerd om geld in te zamelen voor het Nederlandse verzet en haar leven geriskeerd door op haar veertiende en vijftiende andere anti-naziactiviteiten uit te voeren? Mijn onderzoek nam veel wendingen en leverde uiteindelijk verbazende antwoorden op.

De context is van groot belang in Audrey Hepburns oorlogsverhaal, dus heb ik de periode en de voorgeschiedenis van dit onderwerp beschreven. Ik heb meer dan 6000 woorden kunnen achterhalen die Audrey over de Tweede Wereldoorlog heeft gesproken, en heb die uiteindelijk opgenomen in het verhaal over de oorlog en de rol die Nederland hierin heeft gespeeld. En, allemachtig, haar uitspraken waren zinvol, ook alle verhalen die ze over het verzet heeft verteld.

In september 1944 deed de strijd zijn intrede in Audreys leven, en ik heb mezelf ten doel gesteld om voor de lezer na te bootsen wat zij gedurende acht wrede maanden heeft meegemaakt. Ik wilde mensen die al dol zijn op Audrey laten weten wat ze heeft gezien en gehoord en welke pijn en angst dit Nederlandse meisje heeft ervaren tijdens de bezetting en vervolgens de gevechten die Audrey Hepburn tot een actrice van wereldformaat hebben gesmeed. Ze had voor haar zestiende al zo veel dood en verderf gezien, maar leefde haar leven met gratie en sprak nooit over wat ze had gezien. De oorlog heeft Audrey Hepburn *gemaakt* en dus is wat ze heeft meegemaakt, vooral in die laatste maanden vol gevechten, de moeite waard om te vertellen, dag voor dag en slag voor slag.

In zekere zin is het een wonder dat ze de oorlog heeft overleefd, en in elk opzicht is dit een verhaal over een bijzonder jong meisje dat uit zou groeien tot een symbool voor de vrede.

Robert Matzen
30 juni 2018

Deel I:
Ketel

1. Extase

Duitsland
1935

Ella barones van Heemstra stond in Adolf Hitlers kantoor en bood de beroemdste man ter wereld haar hand, de man wiens naam op ieders lippen lag. Hitlers felblauwe ogen leken dwars door haar heen te kijken, zo krachtig waren ze. Hij was zo bleek, zo beheerst, met zijn mysterieuze glimlach, vol deemoed, die wereldwijd zo vaak op flikkerende schermen in het bioscoopnieuws te zien was geweest. Hij stak zijn hand uit en nam de hare voorzichtig vast. Toen, met een gebaar dat was voortgekomen uit generaties en eeuwen van Europese traditie, boog hij en drukte zijn lippen tegen haar huid. Ella had de aanraking van deze man vaak horen beschrijven als een elektrische schok, maar daar stond ze dan, in het kantoor van de Führer in het hoofdkwartier van de Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij, beter bekend als het Braunes Haus, in het Duitse München. Ze had haar twee zoons en haar dochtertje achtergelaten in het Nederlandse Oosterbeek, zodat zij met haar man hiernaartoe kon komen voor wat een unieke gebeurtenis beloofde te zijn.

Veel vrouwen hadden alles overgehad voor dit moment, werkelijk alles, maar de barones had deze audiëntie te danken aan een artikel dat ze had geschreven voor The Blackshirt*, het weekblad van de British Union of Fascists, waarin ze de loftrompet had gestoken over de verdiensten van Hitler en zijn Britse nationaalsocialistische volgeling, Sir Oswald Mosley.*

Het was geen toeval dat goede vrienden binnen haar Engelse beken-

denkring de grote man ook bewonderden. De Britse journalist Micky Burn van de Gloucester Citizen was in de ban geraakt van de Führer. De Führer had voor de naar adem snakkende Burn een exemplaar van zijn boek Mein Kampf *gesigneerd. Unity Mitford van de familie Mitford uit Swinbrook was dol op Hitler en was zijn nieuwste lieveling geworden. Unity had haar elegante zus Diana aan hem voorgesteld en nu waren ze beiden smoorverliefd. Een derde zus, Pamela, rende ook mee met de roedel, maar leek de hele toestand vooral verbijsterend te vinden.*

Natuurlijk had Hitler zo zijn redenen om de Engelsen het hof te maken en greep hij elke kans aan om Britse onderdanen in zijn armen te sluiten. Unity vertelde dat ze het een keer over het Britse volkslied hadden gehad en dat de Führer 'het helemaal kon fluiten'. Dus ja, hij bewonderde alles wat Engels was, ook vrouwen, en het inpalmen van de charmante zusjes Mitford, de zogenaamde 'schandaalzusjes', kostte deze prominente man geen moeite. Maar wat zag hij in Ella van Heemstra? Toegang tot de hoogste kringen van de Nederlandse samenleving? Misschien, maar dat deed er niet toe, want Ella was vastbesloten volop van dit moment te genieten. Ze hoopte dat Zijne Excellentie geen aanstoot nam aan haar liprouge en poeder, want hij stond erom bekend dat hij een hekel had aan vrouwen die dit op hadden, maar hij besteedde deze keer geen aandacht aan de kleurtjes en poeders op zijn buitenlandse gasten. Hij maakte een vriendelijke opmerking tegen Ella waarop zij in vloeiend Duits reageerde.

Ella's echtgenoot, Joseph Ruston, en Unity Mitford stonden naast haar. Ella's hand lag in die van Hitler. De Führer was zo galant en zo vriendelijk, met die verbazend blauwe ogen en dat prettige gezicht. Lieve God, wat was dit een opwindende tijd. Duitsland was herboren en wees heel Europa de weg na de verwoestingen van de wereldwijde Grote Depressie. Het fascisme was de oplossing voor de mensheid. Het fascisme was een baken voor wie verstandig genoeg was om dit te zien. Het fascisme had de werkloosheid in Duitsland in slechts enkele jaren opgelost en had bewezen dat zijn idealen sterker en onstuitbaarder

waren dan economisch onheil. Overal in München hingen bloedrode vlaggen met het fascistische wapen. Aan elk gebouw en elke balk hingen vuurspuwende banieren. De smalle straten van de oude stad klopten van de energie als de slagaders van een wild dier.

Ze was zo betoverd door alles wat ze zag en de mensen die ze ontmoette dat ze later dat jaar vanuit haar huis in België terugkeerde naar Duitsland. Opnieuw leverde ze haar kinderen in Oosterbeek af om in Neurenberg het jaarlijkse partijcongres van de nazi's, de Reichsparteitag, bij te kunnen wonen. In Leni Riefenstahls film Triumph des Willens *uit 1935 had ze schitterende beelden van het partijcongres van 1934 gezien, en nu was Ella vastbesloten om het persoonlijk mee te maken. Stel je een stad voor met al een half miljoen inwoners die uitpuilt met nog eens zoveel bezoekers. Hotels raakten te snel vol en iedereen die geen kamer kon krijgen en niet terechtkon in een van de negen tentenkampen werd ondergebracht in een van de gevorderde fabrieken, kerken en scholen. Hier dompelde de verblinde Ella zich onder in een week vol fascistische activiteiten, van het luiden van de kerkklokken tot een uitvoering van* Die Meistersinger *van Richard Wagner tot bijeenkomst na bijeenkomst en toespraak na toespraak. Ze zag de Führer zijn Hitlerjeugd inspecteren op het uitgestrekte Zeppelinveld, het Neurenbergse stadion waar hij 60.000 perfect in uniform gestoken en in het gelid staande, jonge mannen toesprak. Met een stem die door de luidsprekers dreunde vertelde hij ze: 'Jullie moeten ontberingen leren ondergaan zonder ook maar één keer in te storten. Wat we vandaag ook creëren, wat we ook doen, wij zullen sterven, maar Duitsland leeft voort in jullie. Als er niets van ons overblijft, moeten jullie de vlaggen die we uit het niets hebben geheven in jullie vuisten nemen. Ik weet dat dit zo zal gebeuren, want jullie zijn het vlees van ons vlees en het bloed van ons bloed. In jullie jonge hoofden brandt dezelfde geest die ons allen aanspoort.'*

Deze bijeenkomst in 1935 heette de Reichsparteitag der Freiheit, omdat het land zich wilde bevrijden van de restricties uit het afschuwelijke Verdrag van Versailles waarmee zestien jaar eerder de Grote Oorlog was beëindigd, en waarmee Duitsland zijn rijkdom, militaire macht en veel

van zijn grondgebied was ontnomen. De Führer liet zijn Wehrmacht, zijn indrukwekkende leger, langs de kwart miljoen aanwezigen in het stadion paraderen. Er vlogen zoveel Duitse oorlogsvliegtuigen over dat ze de zon leken uit te vlakken, en ze werden gevolgd door het gebulder van het luchtafweergeschut dat door kalme en vaardige troepen werd gedemonstreerd.

De Reichstag had de Wet ter Bescherming van het Duitse Bloed en de Duitse Eer uitgevaardigd. Deze wet verbood huwelijken en seksuele relaties tussen Duitsers en Joden en de tewerkstelling van vrouwen jonger dan vijfenveertig in Joodse gezinnen. De Burgerschapswet bepaalde dat alleen mensen met Duits of verwant bloed burgers van het Reich waren. De rest, onder wie de Joden, met name de Joden, werden beschouwd als staatsonderdanen zonder burgerschapsrechten. Ella had veel Joodse vrienden in België en daarbuiten, maar Diana Mitford vatte het samen met een citaat van haar dierbare vriendin Putzi Hanfstaengl: 'Als het de Joden niet bevalt, kunnen ze vertrekken. Ze hebben overal ter wereld familie en geld. Ze moeten Duitsland aan de Duitsers overlaten.' Dit was het enige moment dat Ella had kunnen doen twijfelen, maar ze leek het makkelijk uit haar hoofd te kunnen zetten.

In het stadion liet Hitler zich toejuichen door zijn arbeiderslegioen en sprak hij zijn zegen uit over de partijleden die in 1923 waren gedood bij de gewapende opstand die bekendstond als de Bierkeller Putsch en waarbij zestien partijleden op straat in München waren doodgeschoten. Het was een ontroerend vertoon van liefde, herdenking, en vooral kracht. Tot in het diepst van haar ziel voelde Ella dat ze in de nabije toekomst deel zou uitmaken van een verenigd Europa onder leiding van Adolf Hitler, de man die dit met pure wilskracht voor elkaar had gekregen en een eind had gemaakt aan de hopeloosheid die in de vijftien jaar na de Eerste Wereldoorlog in Duitsland had geheerst.

Op de laatste dag van de Reichsparteitag puilde het Zeppelinveld uit met ruim 300.000 mensen. Er wapperden honderden vlaggen in de bries, er vlogen vliegtuigen over, er rolden tanks voorbij, er klonken trommels en er speelden fanfares. De stoelen leken te trillen door de

hoge zwarte laarzen van de verzamelde troepen van de Führer die in ganzenpas voorbij marcheerden. De banieren, met hun zwart-witte swastika's tegen een rode achtergrond, stroomden voorbij als een rivier van bloed. Het geklingel van de Schellenbaum, de staf met bellen die sommige eenheden voor zich uit droegen, klonk hoog boven het doffe geluid van de drums en laarzen uit.

Tot slot legde Hitler zijn ziel bloot in een toespraak. Hij sprak over zijn liefde voor Duitsland en zijn wensen en dromen voor de toekomst. Hij wees erop dat de problemen in de wereld te wijten waren aan de Joden, die naties de Eerste Wereldoorlog in hadden gelokt, die was uitgemond in de Duitse nederlaag en de Grote Depressie. De Parteitag werd afgesloten met een taptoe, een bezielend, masculien optreden van het drumkorps, waarna Hitler in een open auto het stadion rond werd gereden om zich door de menigte te laten aanbidden.

Na afloop van de Reichsparteitag ging Ella terug naar München, waar ze zich koesterde in Hitlers aanwezigheid in, onder andere, zijn lievelingsrestaurant, de Osteria Bavaria. Ze bracht haar tijd door met Unity Mitford, Unity's SS-vriend Erich Widmann, en Citizen-verslaggever Micky Burn. Unity was zo bezitterig als het op Hitler aankwam dat ze de anderen op afstand hield zodat ze de Führer voor zichzelf alleen had. Maar Ella hoefde geen aandacht van de man van het moment, want ze had hem al ontmoet. Ze keerde terug naar België, waar ze in de pen klom.

Ella schreef: 'Wat me sterk raakte tussen de vele indrukken die ik er heb opgedaan waren: (a) de geweldige lichamelijke conditie van alle mannen en vrouwen die ik zag, tijdens parades of op straat, en (b) de verfrissende sfeer om ons heen, de absolute vrijheid van mentale druk of zwakte.'

Ella's woorden zouden veel indruk maken in Sir Oswalds nationaalsocialistische nieuwsbrief, Action*, die ze afsloot met: 'Adolf Hitler mag trots zijn op de hergeboorte van dit grote land en op de verjonging van de Duitse geest. Het Duitsland van vandaag is een zeer eigentijds land, en de Duitsers, onder nazibewind, zijn een uitstekend voorbeeld*

*voor de blanke rassen van deze wereld – een machtig volk, rechtschapen en trots, en ze hebben ook alle recht om dat te zijn.' Ze ondertekende deze bezielende woorden met de Belgische versie van haar naam, Ella barones de Heemstra, Brussel.**

* In de annotaties vanaf blz. 343 staat een beschrijving van het gebruikte bronmateriaal.

2. Fries bloed

Audrey Kathleen van Heemstra Ruston, de toekomstige stralende Hollywoodster, kwam onder een ander, een donker, gesternte op 4 mei 1929 ter wereld. Haar moeder, Ella barones van Heemstra, was een wilskrachtige, openhartige, levendige, vrijgevochten vrouw die op haar achtentwintigste nog steeds haar wilde haren niet kwijt was, ook al had ze inmiddels drie kinderen, onder wie haar zoons Alexander en Ian uit haar eerste huwelijk. Door Ella's aderen, door dat van alle Van Heemstra's, stroomde Fries bloed.

Dat Audrey Hepburn op een dag een wereldwijd bekend talent zou worden is niet zo verbazend als je bedenkt dat ze afstamt van Friese adel. De eerste officieel geregistreerde Friese Van Heemstra leefde lang voor Willem van Oranje. De Van Heemstra's werden direct, al vanaf de middeleeuwen, erkend als adel en in 1814 kreeg Willem Hendrik van Heemstra officieel de titel van baron.

Zijn zoon, Schelto baron van Heemstra, zat voor Friesland in de Tweede Kamer en werd in 1861 minister-president van Nederland. Ook een andere zoon, Frans baron van Heemstra, heeft in Tweede Kamer gezeten. De zoon van Frans, W.H.J. baron van Heemstra, had twee zoons, waarvan de ene, Aarnoud Jan Anne Aleid, oftewel A.J.A.A. baron van Heemstra, de vader was van Ella, en daarnaast nog vier dochters en een zoon. Deze baron was Audreys grootvader.

Rond 1900 was de naam Van Heemstra uitgegroeid tot een eervolle achternaam. Voor de meeste Nederlanders liep de weg naar de rijkdom door Oost-Indië, maar Aarnoud koos zijn eigen weg

en promoveerde in 1896 tot doctor in de rechten. In datzelfde jaar trouwde hij met Elbrig Wilhelmina Henriette barones van Asbeck. Aarnoud vestigde zich als advocaat-procureur en werd uiteindelijk rechter in het welvarende Arnhem, op zo'n zestig kilometer van de Duitse grens. Terwijl hij als advocaat werkte, bracht de barones van Asbeck kinderen voort: Wilhelmina Cornelia (1897), Geraldine Caroline (1898), Ella (1900), Marianne Jacqueline (1903), Willem Hendrik (1907) en Arnoudina Johanna (1911). Hij was bij de geboorte van zijn laatste dochter niet alleen de vader van zes kinderen, maar ook burgemeester van Arnhem, een positie die hij tot 1920 tien jaar lang zou vervullen. Het gezin woonde in een mooie villa in de buurt van de Lauwersgracht, een vijver die het enige restant vormde van een gracht die ooit om de stadsmuren van Arnhem liep, maar die inmiddels deel uitmaakte van het centraal gelegen Musispark, het meest pittoreske plekje van heel Arnhem. Het gezin Van Heemstra woonde in een van de drie villa's aan het 'Paadje van Bleckmann'. Deze waren eigendom van de rijke Arnhemse familie Bleckmann. Een van de andere villa's, De Nijenburgh, werd bewoond door Cornelia gravin van Limburg Stirum. Baron van Heemstra's dochter Wilhelmina trouwde in 1918 met de neef van de gravin, graaf Otto Ernst Gelder van Limburg Stirum, en daarmee bouwde de familie Van Heemstra een sterke, hechte positie op in het aan de Rijn gelegen Arnhem. Zesentwintig jaar later zouden deze drie grote villa's van de familie Van Heemstra en de familie Van Limburg Stirum met bloed worden besmeurd en worden verwoest in de meest geromantiseerde slag van de Tweede Wereldoorlog.

Onder leiding van burgemeester Van Heemstra kwam Arnhem tot bloei. De advies- en ingenieursonderneming Nederlandsche Heidemaatschappij vestigde er zijn hoofdkwartier, het al snel beroemde Openluchtmuseum en Burgers' Zoo werden gesticht en er werden veel betaalbare woningen gebouwd.

In maart 1920 begeleidde Aarnoud zijn dochter Ella naar het altaar voor haar huwelijk met Hendrik Gustaaf Adolf Quarles van

Ufford uit het naburige Oosterbeek. Hendrik was een voormalig cavalerist met een leidinggevende positie in de oliehandel in Nederlands-Indië. Na de bruiloft vertrok het stel naar het Verre Oosten om samen een nieuw leven te beginnen. Later dat jaar besloot burgemeester Van Heemstra, een nogal gierig man, zijn ambt op te geven na een geldruzie met de gemeente. Hij stelde dat 'de schrale bezoldiging me niet in staat stelt mijn taak naar behoren te blijven vervullen'. Hij ging terug de advocatuur in, maar dat duurde niet lang. Koningin Wilhelmina wees Aarnoud namelijk aan als gouverneur van de Nederlandse kolonie Suriname, en dus vertrokken de baron en barones met drie van hun kinderen naar de Surinaamse hoofdstad Paramaribo voor wat acht tumultueuze jaren zouden worden.

Aarnoud was een charismatische aristocraat. Ella beschreef haar vader als 'zo'n beetje de knapste man die ik ooit heb gezien. Ze zeggen dat hij uiterst intelligent is. Hij maakt zijn grappige opmerking in de Franse stijl. Op zondagen lijkt hij ingetogen, maar loopt hij over van ondeugendheid. Zijn tanden lijken erg wit achter zijn kleine zwarte snor'.

De nieuwe gouverneur van Suriname had zijn hele leven tussen Noord-Europeanen doorgebracht, maar kreeg nu te maken met een Zuid-Amerikaanse smeltkroes van inheemse indianen en ontsnapte slaven, marrons genoemd. Deze hadden in de overvloedige regenwouden van het binnenland onafhankelijke dorpen gesticht. De bestuurder van dit wilde gebied moest ervoor zorgen dat de bauxietmijnen aluminium bleven opleveren en dat de rijst- en bananenoogst stabiel bleven. Voor al deze zaken was veel spierkracht nodig van vrije krachten of contractarbeiders. Eerdere gouverneurs waren slechts stromannen geweest, maar dat gold niet voor gouverneur Van Heemstra. Hij ondernam meerdere expedities naar de binnenlanden, naar plekken waar zelden een blanke Europeaan werd gezien. De baron toonde actief interesse omdat hij visie had en de economische mogelijkheden van Suriname zag. Hij drong

aan op financiële onafhankelijkheid ten koste van een Nederlandse regering, die hij terecht beschreef als ongeïnteresseerd in dit 'onbelangrijke' stuk onroerend goed. Het échte geld werd verdiend met bloeiende bedrijven in Nederlands-Indië die koffie, thee, cacao, tabak en rubber produceerden.

Maar gouverneur Van Heemstra bleef een progressief man die zich onvermoeibaar bleef inzetten voor zijn kolonie. Zijn arbeidsethos was een generatie later terug te zien bij zijn jonge kleindochter. In 1922 nodigde Van Heemskerk de Aluminum Company of America, beter bekend als Alcoa, uit om bauxiet te winnen in Moengo. Maar de wittebroodsweken tussen de gouverneur en Alcoa waren snel voorbij. Hij besefte vrijwel direct dat dit Amerikaanse bedrijf een monopolie dreigde te krijgen op de Surinaamse grondstoffen.

In 1924 reisde hij naar Duitsland om onderhandelingen te voeren met het Stinnes-concern, een machtig conglomeraat van mijnbouwbedrijven. Hij wilde dat de Duitsers bauxiet gingen winnen in de kolonie omdat hij dacht dat een tweede bedrijf de agressieve Amerikanen in de tang kon houden. De Nederlandse regering vreesde echter dat de al even brutale en ondernemende Duitsers zouden inzetten op een volledige overname, dus kreeg Van Heemstra de instructie om het contact te verbreken.

Zijn zorgen werden in deze tijd niet alleen ingegeven door de politiek. De gezondheid van zijn vrouw verslechterde, en toen ontdekte hij dat zijn derde dochter aan de andere kant van de wereld, Ella, na vijf jaar huwelijk had besloten om te scheiden van haar man, Hendrik Quarles van Ufford, met wie ze twee zoons had. Geheel onverwachts verscheen Ella na een lange boottocht met haar kinderen bij het gouverneurshuis in Paramaribo.

De vijfentwintigjarige Ella was uitgegroeid tot een knappe en koppige jonge vrouw met veel elan. Na één blik op het leven in het primitieve Suriname bedankte ze vriendelijk en nam ze de boot terug naar de andere kant van de wereld, naar Nederlands-Indië, met haar zoons Alex en Ian op sleeptouw. Aarnoud zwaaide haar

uit terwijl hij strijd bleef voeren tegen het moederland, en met de ene hand de Amerikanen op afstand hield en met de andere de Duitsers. Toen hij Alcoa meer belasting wilde laten betalen voor de bauxietexport, wees de Nederlandse regering dit af, terwijl die hem tegelijk extra belastte met Shell. Dat was de druppel. Gouverneur Van Heemstra nam ontslag en werd weer baron van Heemstra. Hij keerde met vrouw en kinderen terug naar het naast Arnhem gelegen Oosterbeek.

Intussen was Ella door een intrigerende vierendertigjarige Engelse nietsnut met de naam Joseph Ruston, een getrouwde man die ze had ontmoet en maar niet kon vergeten, terug naar Nederlands-Indië gelokt. Toen ze na het bezoek aan Suriname weer in Nederlands-Indië verscheen, scheidde Ruston van zijn vrouw, waarna Joseph en Ella in september 1926 in het huwelijk traden.

Ruston was in 1889 in Bohemen geboren als zoon van een Engelse vader en een Duitse moeder. Hij kan tussen neus en lippen door tegen barones Ella hebben gezegd dat hij een afstammeling was van de derde echtgenoot van de Schotse koningin Mary. Die Engelse edelman was James Hepburn, de graaf van Bothwell. Ella vond het een heerlijk idee om verbonden te zijn met de Britse adel en stond erop dat hij de naam Joseph Hepburn-Ruston aannam, zodat zij die ook kon gebruiken en zich Ella barones van Heemstra Hepburn-Ruston kon noemen. Hij ging hiermee akkoord, maar gebruikte de naam nooit op schrift.

Ruston was naast Boheems ook bohemien. Hij kwam uit een rijke familie, maar had zelf nooit geld, waaruit Ella had kunnen afleiden hoe hun toekomstige leven eruit zou zien. Vanuit Nederlands-Indië begon het stel aan een wereldreis van een jaar tijdens welke duidelijk werd dat Ruston neerkeek op een vaste aanstelling en uiteindelijk tot het besef kwam dat de Van Heemstra's uit Friesland níét bulkten van de dikke bankrekeningen en schatkisten vol sieraden. Het enige goud dat ook maar in de buurt van de Van Heemstras te vinden was, glansde je tegemoet vanaf het indrukwekkende familiewapen. Ver-

der behoorden ze tot de hogere middenklasse, en dat beviel Ruston volstrekt niet.

Uiteindelijk kreeg Ruston een baan bij de tinhandel Maclaine, Watson and Company, eerst in Londen en later in Brussel. Daar werd in de lente van 1929 hun enige kind geboren, Audrey, die binnen het gezin Adriaantje werd genoemd. Moeder en kind ervoeren op dag eenentwintig de eerste crisis toen de kleine door kinkhoest een hartstilstand kreeg. Ella's reactie paste precies bij haar: de enthousiaste *christian scientist* nam niet de moeite om een arts te bellen, maar hield haar dochter als een pasgeborene ondersteboven en sloeg haar op haar billen. Op de een of andere manier werkte dit. Adriaantje hapte naar adem en begon te schreeuwen. Dit voorval was een voorbode van de macht die Ella over haar dochter zou hebben tot Audreys dood drieënzestig jaar later.

Omdat Ruston afstandelijk was en Ella een typisch daadkrachtige Friezin die was gevormd door haar koppige en extraverte vader, was het onvermijdelijk dat Adriaantje in belangrijke opzichten een Nederlandse opvoeding kreeg. Haar opa, de baron, was in de buurt van Utrecht geboren en haar moeder in Velp, het dorp ten oosten van Arnhem. Haar halfbroers Alex en Ian waren de zoons van een Quarles van Ufford uit het statige Oosterbeek ten westen van Arnhem. Het gezin Ruston, Joseph, Ella, Alex, Ian en Adriaantje, reisde voortdurend heen en weer tussen Brussel, Londen (Josephs aangenomen thuisstad) en Arnhem, dat niet alleen voor opa de thuisbasis bleef, maar ook voor neef Schelte baron van Heemstra, en diens vrouw Mathilde Jacoba barones van Heemstra van Oosterzee, die bij de familie bekendstond als Tilly.

Het wemelde in Gelderland zelfs van de adellijke familieleden: de Van Heemstra's, de Quarles van Uffords en de familie waar Ella's oudste zus Wilhelmina na haar huwelijk deel van uitmaakte, de Van Limburg Stirums. Door dat huwelijk was Wilhelmina, die in de familie bekendstond als 'Miesje', barones van Heemstra gravin van Limburg Stirum geworden. Die titels waren even indrukwekkend

als hun manieren en hun gevoel voor noblesse oblige, maar feit was dat hoewel veel familieleden een beetje geld hadden of wat geld, geen van hen veel geld had.

Het gebrek aan financiën maakte Joseph Ruston ongelukkig, en hij en Ella hadden voortdurend ruzie. Joseph vertrok dan met onbekende bestemming, waarna Ella met de kinderen terugging naar Arnhem, zodat haar vader de baron en haar zwakke moeder de barones konden oppassen. Zij woonden nu in Villa Roestenburg, een knus veertien jaar oud huis met rieten dak aan de Pietersbergseweg in Oosterbeek, een straat met bomen aan weerszijden.

Adriaantjes opa en oma waren vrome calvinisten. Dat betekende meerdere keren per dag bidden, regelmatig Bijbelles en op zondag een ruim twee uur durende kerkdienst in de Oude Kerk aan de zuidkant van het dorp, vlak bij de Rijn. De kerk was echt oud, hij was rond het jaar 1000 gebouwd van Romeinse steen. Als jongste lid van het huishouden moest Adriaantje voor elke maaltijd bidden voor wat ze zouden ontvangen en erna nogmaals voor wat ze hadden gegeten.

Maar Ella's kinderen kregen ook genoeg tijd om te spelen. In de bosrijke omgeving van Villa Roestenburg stond een elegant hotel met de naam Tafelberg. Rond het hotel klommen Alex, Ian en Adriaantje in bomen en zwierven ze door de bossen, hoewel hun moeder ze dan vaak bestraffend toesprak. Ten westen ervan lag het luxehotel Hartenstein, en daartussen lagen bossen, weides en Sportpark Hartenstein. Dit waren ideale plekken voor rondzwervende kinderen.

De kleine Adriaantje was alleen druk in de buurt van haar broers. Verder was ze verlegen, gevoelig en erg stil. Ze vond het niet fijn als een van haar ouders op reis ging omdat dit het veilige gevoel verstoorde dat ze thuis in Brussel had. Ze vond haar vader een heel leuke man. Hij was een buitenmens en leerde haar alles over paarden en paardrijden. Ook nam hij haar mee in zweefvliegtuigen. Zweefvliegen was in de jaren dertig een enorme rage, vooral in Duitsland. 'Audrey sprak vaak over de weinige herinneringen die ze aan haar

vader had,' vertelde haar zoon Sean, 'en ze herinnerde zich nog heel goed dat ze met hem ging zweefvliegen, het geluid van de wind, het gevoel dat je vloog.'

Toen ze vijf was, werd het meisje zich ervan bewust dat haar vader veel weg was en dat haar ouders als hij terugkwam vaak boos op elkaar waren. De ruzies begonnen hun uitwerking te krijgen op haar fysiek, ze kreeg last van angstaanvallen en astma. Vanaf dat moment ging ook haar moeder meer reizen en werden Adriaantje en haar broers bij opa en oma in Oosterbeek achtergelaten.

In die periode brachten Joseph en Ella steeds meer tijd door in Londen, waar ze beiden in de ban raakten van Sir Oswald Mosley, een voormalig minister die aan het hoofd stond van de British Union of Fascists, de BUF. Hitler was in Duitsland enorm populair omdat hij de Duitse economie uit het slop had gehaald. Terwijl de wereld zich na de beurskrach van 1929 in de greep van een depressie bevond, had Duitsland op economisch vlak de leiding genomen. De Duitse wedergeboorte ging gepaard met een golf nationalisme die werd aangewakkerd door Hitlers geloof in de superioriteit van het Arische ras en zijn haat tegen iedereen die niet 'zuiver Duits' was.

In Engeland werd Hitlers schelle boodschap doorgegeven door Mosley. De eilandnatie bevond zich nog altijd in de greep van een depressie en de economie had geen gelijke tred gehouden met de Duitse. Hitler zag dat de fascistische manier van leven ook in Engeland voet aan de grond kon krijgen. Hij bewonderde en respecteerde de Britten om hun rijke geschiedenis en hun wereldrijk. Sluw als altijd moedigde de Führer Mosley aan. Zijn ideologie vond weerklank bij velen in de Britse hogere klassen wier rijkdom was geslonken door de economische beroering van die tijd.

Duizenden mensen trokken massaal naar bijeenkomsten in Hyde Park om de in kenmerkend zwart geklede Mosley te zien spreken over het vermogen van het nationaalsocialisme om Engeland uit de duisternis te leiden. Lange tijd had hij de Eerste Wereldoorlog gebruikt als scheidslijn tussen de uiterst beleefde 'vooroorlogse' po-

litici en zijn voortvarende 'naoorlogse' broeders. Nu ging Mosley tekeer tegen goedkope buitenlandse arbeidskrachten en hun verlammende effect op de Britse economie. Hij durfde hét dreigement uit te spreken: 'Het is de macht die wordt gediend door zowel de conservatieven als de liberalen en de socialisten,' zei hij, 'de macht die Groot-Brittannië al sinds de oorlog overheerst… de macht van het internationale Joodse geldwezen!'

Massa's mensen wanhopig op zoek naar een oplossing voor hun economische problemen eerden Mosley, de man in het zwart, door met recht uitgestoken arm de Hitlergroet te brengen.

Onder hen bevonden zich de dochters van Lord Redesdale (David Freeman-Mitford) en Lady Redesdale (Sydney Bowles). De meesten van de zes zusjes Mitford uit Swinbrook House ten noordwesten van Londen werden 'lipstick-nazi's', wat in '34 en '35 erg in zwang was bij de high society. Ze werden gevolgd door hun societyvriendin die denigrerend 'Heemstra' werd genoemd. Het mooiste zusje, Diana, werd minnares van de nazi Mosley om vervolgens met hem te trouwen. De jongste Mitford, de rebelse tiener Unity, ging naar München om de Führer zelf te achtervolgen.

Joseph en Ella waren hecht bevriend met de zusjes Mitford en raakten volkomen in de ban van Mosley, en later van Hitler, en vooral van het idee van het nazisme. Vanuit haar perspectief als in België woonachtige Europese barones schreef Ella voor de krant van de BUF, *The Blackshirt,* een kort essay over de geneugten van het nazisme. Mosley waardeerde dit zo dat hij Ella en haar man uitnodigde voor een BUF-rondreis door Duitsland waarbij ze de Führer zouden ontmoeten. Adriaantje en haar broer verbleven derhalve nog een maand langer in Villa Roestenburg in Oosterbeek.

Bij aankomst in München ontdekten de rondreizende Britse fascisten dat de jonge Unity Mitford Hitlers aandacht had weten te trekken in zijn lievelingsrestaurant, de Osteria Bavaria. Zijn beveiligers hadden gehoord dat ze Brits was en een aristocrate, een sociale klasse waar Hitler naar haakte, en hij had haar aan tafel uitgenodigd.

Die lente had Unity genoeg voet aan de grond weten te krijgen bij haar geliefde Führer om de Mitford-groep, inclusief Ella en Joseph, toegang tot zijn kring te kunnen verschaffen, zodat ze allen de meest gewilde man ter wereld de hand konden schudden. In 1938 zou hij worden uitgeroepen tot *TIME*'s Man van het Jaar.

Diana Mitford zei: 'Vanzelfsprekend zag ik op die momenten een heel andere Hitler dan de man met de demonische energie die Duitsland volledig had veranderd.' In haar biografie gaf ze toe: 'De waarheid is dat hij privé uitermate charmant, slim en bijzonder was, en dat hij genegenheid opriep.'

Ella was dolblij dat ze Hitler mocht ontmoeten en het herboren Duitsland kon aanschouwen, niet alleen de militaire organisaties, maar ook de geweldige autowegen en de succesvolle fabrieken. Korte tijd later zou Ella ontdekken dat de Duitslandreis met de BUF voor Joseph meer was dan een toeristische rondreis. Het was een middel om zijn doel te bereiken, een springplank.

Kort nadat Joseph en Ella de kinderen hadden opgehaald in Oosterbeek en waren teruggekeerd naar Brussel liet Joseph tot afschuw van zowel moeder en dochter zijn gezin in de steek. Er gaat een verhaal dat Ella Joseph in bed had betrapt met de kinderjuf. Volgens een ander had de baron Ruston weggestuurd en hem gedreigd te vervolgen omdat hij de bankrekeningen had geplunderd. Weer een ander verhaal vertelt dat koningin Wilhelmina haar vriend de baron had gevraagd Ella tot zwijgen te manen omdat een Nederlandse barones zich niet hoorde te mengen in nazibesognes. Wat er ook is gebeurd, er lijkt iets te zijn voorgevallen, een schokkend voorval dat het gezin voorgoed uit elkaar heeft gerukt.

Audrey beweerde later dat Ella door de schok in één nacht grijs was geworden, maar dat kan haar kinderlijke interpretatie zijn geweest van het feit dat haar moeder geen zin meer had om haar haar te verven. Het was duidelijk waar Ella's emotionele prioriteit lag, want ze weigerde de partner op te geven die wellicht altijd al onbetrouwbaar was geweest. In een autobiografische roman die ze op

latere leeftijd schreef, verwees ze naar Ruston toen ze een personage beschreef dat over Ella sprak. Het personage schreef: 'Ella is zeer trouw aan de man van wie ze houdt. En als hij haar teleurstelt, als ze zou merken dat hij anders was dan hij leek, als anderen haar voor hem waarschuwden, zou ik verwachten dat zou zeggen: "Dat weet ik, maar ik wil toch in hem geloven."'

In de ogen van haar dochter en die van anderen leek Ella veel aanhankelijker dan ze hadden verwacht. Haar vrienden waren bang dat ze zelfmoord zou plegen. Jaren later zei Audrey over haar moeder: 'Ze huilde de hele dag. Ik dacht dat ze nooit meer zou ophouden.' Dat haar moeder, aan wier kracht ze nooit had getwijfeld, zo overmand was door verdriet, maakte de zesjarige Adriaantje 'doodsbang. Je vraagt je af: wat gaat er met me gebeuren? De grond wordt onder je voeten weggeslagen.' Audrey zou dit altijd de meest traumatische gebeurtenis uit haar leven noemen.

Zijn vertrek zou nog lang gevolgen hebben voor het meisje, niet alleen de weken en maanden erna, maar de rest van haar leven. Audrey zei: 'Ik durf wel te zeggen dat dit gevoel me deels is bijgebleven tijdens mijn eigen relaties.' Tijdens interviews, eerst als Hollywoodster en later als ambassadeur van UNICEF, bleef Audrey keer op keer teruggrijpen naar dat thema, haar vader die een zesjarig meisje in de steek had gelaten: 'Het kan soms moeilijk zijn voor kinderen die in de steek worden gelaten,' zei ze. 'Het maakt niet uit wie het zijn. Het is een mateloze martelgang voor kinderen. Ze weten niet wat het probleem was. Kinderen hebben twee ouders nodig voor hun [emotionele] evenwicht.'

Ella probeerde haar gebroken ziel bijeen te rapen. Maar ze bleef sterk geïnteresseerd in het nazisme en suggereerde dat een verzoening met Joseph mogelijk bleef omdat hij haar compleet maakte. Ze stortte zich op een plan om in september 1935 met de zusjes Mitford naar Duitsland terug te keren voor de partijbijeenkomst in Neurenberg. Nu Joseph weer in Londen woonde, liet hij weten dat hij wilde dat zijn dochter in Engeland onderwijs zou krijgen, dus

besloot Ella Adriaantje naar een privéschool in Elham te brengen, een dorp in Kent, ten zuiden van Canterbury en niet ver van Dover, in de zuidoosthoek van het eiland. De Rustons waren er wel eens op vakantie geweest.

Dit besluit was een onaangename verrassing voor een toch al kwetsbaar kind. Alex en Ian, inmiddels vijftien en elf, werden naar verwanten in Den Haag gestuurd. Plotseling bevond het meisje zich afgezonderd tussen vreemden in een vreemd land, honderden kilometers van huis. Ze zou de schok die deze scheiding teweegbracht nog lang voelen nadreunen, evenals haar moeders daden in de daaropvolgende weken, maanden en jaren.